

The Polish-Lithuanian Commonwealth. History, Memory, Legacy, ed. Andrzej Chwalba, Krzysztof Zamorski (Routledge Research in Early Modern History), Routledge, Taylor & Francis Group, New York–London 2021, ss. 364, ISBN 978-0-367-42497-8.

Książka *The Polish-Lithuanian Commonwealth. History, Memory, Legacy* („Rzeczpospolita Obojga Narodów: historia, pamięć, dziedzictwo”) jest wyborem artykułów powstałych na bazie referatów wygłoszonych w trakcie III Kongresu Zagranicznych Badaczy Historii Polski, który odbywał się 11–14 X 2017 r. w Krakowie. Tytuł publikacji jest podtytułem tej konferencji. Monografia ukazała się w ramach zyskującej coraz większą renomę serii wydawanej przez koncern Taylor and Francis: „Routledge Research on Early Modern History”, w ramach której już wcześniej ukazywały się prace poświęcone przeszłości dawnej Rzeczypospolitej¹.

Tom składa się z trzech części: *The Beginnings of Poland-Lithuania* („Początki państwa polsko-litewskiego”), *The Polish-Lithuanian Commonwealth* („Rzeczpospolita Obojga Narodów”) i *Legacy and Memory of the Polish-Lithuanian Commonwealth* („Dziedzictwo i pamięć Rzeczypospolitej Obojga Narodów”). Całość poprzedzona jest obszernym wstępem redaktorów tej publikacji, Andrzeja Chwalby i Krzysztofa Zamorskiego, którzy byli też organizatorami kongresu. Ponieważ uczestnicy konferencji wygłosili ponad sto referatów, niemożliwe było opublikowanie ich wszystkich. Jak zaznaczyli redaktorzy, 16 wchodzących w skład książki tekstów jest wyborem tych referatów, „które przyciągnęły szczególną uwagę organizatorów i moderatorów poszczególnych paneli” (s. 1).

Istotnie, wszystkie opublikowane w recenzowanej książce artykuły są bardzo wartościowe merytorycznie. Tym, co wydaje się w nich szczególnie ważne, jest świeże spojrzenie na przeszłość państwa polsko-litewskiego. Warto podkreślić, że autorzy patrzą na Rzeczpospolitą z różnych perspektyw, pochodzą oni bowiem z ośrodków naukowych z Białorusi, Francji, Holandii, Kanady, Kazachstanu, Litwy, Niemiec, Polski, Stanów Zjednoczonych, Ukrainy i Wielkiej Brytanii. Niemal wszyscy są doświadczonymi historykami: nestorami historiografii oraz badaczami średniego pokolenia. Przedstawione przez nich rezultaty opierają się w większości wypadków na wieloletnich studiach. Co najmniej cztery artykuły są w większym lub mniejszym stopniu podsu-

¹ *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania. Microhistories*, ed. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI, Wioletta PAWLIKOWSKA, New York–Abingdon 2019; Anna GRZEŚKOWIAK-KRWAWICZ, *The Political Discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Concepts and Ideas*, trans. Daniel SAX, New York–Abingdon 2020; *Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth Century*, vol. 1: *Representative Institutions and Political Motivation*, ed. István M. SZIJÁRTÓ, Wim BLOCKMANS, László KONTLER, New York–Abingdon 2022.

mowaniem badań zawartych w wydanych niedawno bardzo ważnych monografiach². Wyników tych badań i omawianej tu książki nie można zignorować.

Wstęp napisany przez redaktorów tomu ma scalać materiał. Składa się z trzech partii odpowiadających częściom książki. W wywód zostały wplecione krótkie charakterystyki wszystkich artykułów zamieszczonych w tomie. W pierwszych dwóch podrozdziałach autorzy przedstawili krótką historię państwa polsko-litewskiego od unii w Krewie do rozbiorów. Jest to zwięzła, nieco podręcznikowa synteza, która może być pomocna dla czytelników niezajmujących się zawodowo dziejami Europy Środkowo-Wschodniej albo dopiero zamierzających je studiować. Autorzy przypominają podstawowe fakty, odwołując się wszakże do najnowszych publikacji dotyczących historii Rzeczypospolitej. W tym kontekście mogą nieco dziwić mało zniuansowane sądy, np. na temat tolerancji religijnej w tym państwie. Autorzy sugerują, że wygnanie „po 1655 r. arian (antytrynitarzy), radykalnej grupy religijnej”, miało „więcej wspólnego z sympatią [braci polskich – J.N.] wobec Szwedów Karola X Gustawa, który najechał Rzeczpospolitą” (s. 7) niż z systemową nietolerancją wobec innowierców. Na tej samej stronie pojawia się stwierdzenie: „Aż do końca Rzeczypospolitej nie było poważnych religijnych sporów lub dysput, które doprowadziłyby, jak w innych częściach Europy, do wojen i krwawych prześladowań”. Dobrze byłoby tu jednak wspomnieć o powstaniu Chmielnickiego i poprzedzających je ostrych polemikach i debatach prawosławno-unicko-katolickich³. Kilka stron dalej pojawia się zdanie: „Wyznawcy wiary żydowskiej byli najważniejszą grupą religijną i etniczną w historii tego państwa ze względu na ich ówczesne znaczenie, liczebność, odrębność kulturową oraz pamięć o nich, która przetrwała aż do XXI w.” (s. 11–12). Wątpliwości budzi przede wszystkim obecne tu niepotrzebne chyba wartościowanie, z którego wynika, że Żydzi byli grupą ważniejszą od np. prawosławnych Rusinów lub katolickich Polaków. Część ostatnia wstępu, oparta na solidnych podstawach metodologicznych, jest oryginalnym studium na temat pamięci kulturowej, dziedzictwa i polityki historycznej.

Książkę otwiera esej Antony'ego Polonsky'ego. Tekst ten jest zmienioną wersją głównego referatu (*keynote speech*) zasłużonego badacza dziejów Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej. Autor analizuje kluczowe dla książki zagadnienia (historia – dziedzictwo – pamięć) w kontekście pytania: jak zmieniało się postrzeganie historii Rzeczypospolitej? Polonsky przygląda się tym przemianom, analizując m.in. upadek instytucji państwowych Rzeczypospolitej, rolę Wielkiego Księstwa Litewskiego, powstanie Chmielnickiego i wreszcie obecność Żydów w wieloetnicznym państwie.

² Antony POLONSKY, *The Jews in Poland and Russia*, vol. 1: 1350 to 1881, Oxford–Portland 2010; Richard BUTTERWICK, *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792. A Political History*, Oxford 2011; Tomasz KEMPA, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016; Felicia ROŚU, *Elective monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, 1569–1587*, Oxford 2018.

³ Konflikt religijny spowodowany polemikami wokół unii brzeskiej, obok kwestii społecznych, ekonomicznych i etnicznych, był jednym z głównych powodów wybuchu powstania Chmielnickiego. Na temat ciągnącej się przez kilka dziesięcioleci polemiki zob. Jan STRADOMSKI, *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2003.

W pierwszej części, poświęconej początkom monarchii polsko-litewskiej, znalazły się trzy rozdziały. Myroslav Volshchuk zajmuje się długotrwałymi relacjami rusko-polskimi poprzedzającymi unię. Autor dowodzi, że średniowieczne migracje, a przede wszystkim małżeństwa zawierane między członkami rodu Piastów i Rurykowiczów ułatwiły późniejszy związek dwóch państw. Volshchuk snuje przypuszczenia, że kontakty między wschodnimi i zachodnimi Słowianami nie ograniczały się wyłącznie do relacji międzydynastycznych. Najobszerniejszym i najoryginalniejszym tekstem w całym tomie jest inspirujący i wielowątkowy artykuł Giedrė Mickūnaitė⁴. Litewska badaczka skupiła się na zachowanych fragmentarycznie freskach z zamku na wyspie w Trokach i w miejscowym kościele parafialnym. Autorka dowodzi, że wśród elit Wielkiego Księstwa Litewskiego na początku XV w. wernakularnym językiem wizualnym sztuki było malarstwo bizantyńskie. W dalszych częściach artykułu Mickūnaitė pokazuje, w jaki sposób katolickie elity wykorzystywały dziedzictwo sztuki prawosławnej w XV–XVII w., negocjując z nim, przekształcając je i zawłaszczając. Badaczka odważnie dowodzi, że katolicycy odbiorcy sztuki bizantyńskiej akceptowali jej „grecki” styl, lecz kwestionowali prawosławne znaczenie. Dlatego konieczne były takie przetworzenia prawosławnych obrazów, aby stały się dla katolików oswojone. Takim swoim „greckim” obrazem był wizerunek Matki Boskiej Trockiej. Mickūnaitė wysuwa hipotezę, że obraz ten uzyskał „grecką” legitymizację dzięki popularności ikony Matki Boskiej Śnieżnej (Rzym) na początku XVII w. Warto jednak pamiętać, że stworzone w XVII w. dzieje obrazu trockiego mogły być do pewnego stopnia wzorowane na historii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. Drobiazgowo analizy przeprowadzone przez Mickūnaitė obejmują również obecność malowideł ruskich w Małopolsce (Lublin, Sandomierz, Wiślica, Wawel itd.). Ostatnim rozdziałem tej części książki jest artykuł Tomasza Kempy na temat tolerancji i nietolerancji we wczesnonowoczesnym Wilnie. Autor oparł się tu na swojej ważnej książce wydanej w 2016 r.⁵ Kempa pokazuje dynamikę konfliktu i negocjacje między mieszkańcami tego niezwykle zróżnicowanego miasta. Słusznie określa Wilno jako bezprecedensowy fenomen w Rzeczypospolitej (s. 148).

Druga część książki składa się z sześciu rozdziałów. Otwiera ją znakomite studium Curtisa G. Murphy’ego na temat republikańskiego stylu myślenia i działania innych grup społecznych niż szlachta: Żydów i mieszczan. Autor pokazuje to zjawisko, analizując opór mieszczan wobec prób centralizacji władzy nad miastami poprzez zniesienie praw magdeburskich w drugiej połowie XVIII w. Jak dowodzi Murphy, mieszczańskie, podobnie jak szlacheckie, postrzegali te działania jako zamach na ich dawne prawa i przywileje. Ważną częścią artykułu są rozważania na temat ograniczenia roli jurydyk w tym okresie. Felicia Roşu w swoim tekście porównuje dwa systemy elekcyjne: rzecz-

---

⁴ Artykuł zamieszczony w omawianym tomie znalazł rozszerzenie w monografii badaczki, zob. Giedrė MICKŪNAITĖ, *Maniera Greca in Europe’s Catholic East: On Identities of Images in Lithuania and Poland (1380s–1720s)*, Amsterdam 2023.

⁵ Zob. T. KEMPA, op.cit. Obok monografii przedwcześnie zmarłego Davida A. Fricka jest to najbardziej wartościowa współczesna praca poświęcona historii społecznej we wczesnonowoczesnych miastach Rzeczypospolitej, por. Daniel FRICK, *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca–New York 2013.

pospolicki⁶ i siedmiogrodzki. Autorka przypominała, że Rzeczpospolita nie była jedyną monarchią elekcyjną w Europie, jednak istniała ona najdłużej i obejmowała największą liczbę wyborców. Podejście komparatystyczne badaczki umożliwiło jej pokazanie szczególnych cech systemu polsko-litewskiego. Porównanie z Siedmiogrodem przypomina również o innych podobieństwach między tymi dwoma państwami. Artykuł podsumowuje ustalenia poczynione przez Rośu w wydanej niedawno książce⁷. Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė podnosi tematykę obecną w studium Kempy i ukazuje, w jaki sposób nieżydowscy mieszkańcy trzech ośrodków miejskich w Wielkim Księstwie na Litwie próbowali usunąć Żydów poza granice miasta w XVII i XVIII w. Dzięki wnikliwej analizie źródeł autorce udało się zrekonstruować te zabiegi, ale też pokazać ich różną skuteczność. Najbardziej efektywne okazały się działania trockich Karaimów, którzy odwołali się do autorytetu Waadu (parlamentu Żydów litewskich). Mniej skuteczne były zabiegi chrześcijan z Merecza i Kowna, którzy pozyskali dla swoich działań poparcie instytucji sądowych lub państwowych, w tym króla. Drugą stronę medalu przedstawia Yvonne Kleinmann w jej bardzo interesującym studium na temat tolerancji jako pewnego modelu działania. Badaczka analizuje przypadek mieszkańców Rzeszowa w XVII i XVIII w. oraz pokazuje, jak chrześcijanie (katolicy i protestanci) oraz Żydzi współdziałali w celu osiągnięcia pokoju ekonomicznego i społecznego. Autorka ujawnia „relację opartą na współodpowiedzialności między mieszkańcami należących do różnych konfesji” (s. 227). Na czym to polegało? Przykładowo Żydzi i protestanci mieli obywatelstwo miasta, mogli należeć do cechów, ale pod niewyraźnym głośno warunkiem uznania supremacji katolików. W sporach sądowych, w których nie brali udziału przedstawiciele różnych wyznań, unikano podnoszenia argumentów natury religijnej. Rozdział Arnauda Parenta przynosi ciekawe informacje na temat roli francuskich medyków w tworzeniu nowoczesnych szkół medycznych w Grodnie i Wilnie w ostatnim ćwierćwieczu XVIII w. Francuski badacz przypominał dokonania takich postaci, jak Jean-Emmanuel Gilibert, Nicolas Regnier i Jacques Briotet. Pokazał ponadto, jak bohaterowie artykułu zostali włączeni w obręb współczesnego dziedzictwa historycznego Litwy i Białorusi. W pasjonującym artykule Richard Butterwick wraca do tematów poruszanych przez Kempę, Šiaučiūnaitė-Verbickienė i Kleinmann. Przygląda się on kwestii tolerancji omawianej na Sejmie Wielkim. Opierając się na niezwykle bogatym materiale źródłowym, brytyjski badacz pokazuje granice rozumienia i definiowania tego pojęcia. Butterwick cytuje i interpretuje liczne wypowiedzi posłów, którzy zasadniczo pozytywnie waloryzowali tę kategorię. Autor kontrastuje te wypowiedzi z raportami nuncjusza Ferdinanda Marii Saluzzi, który obawiał się nadania szerszych praw niekatolikom i dla którego „la tanto ora decantata tolleranza” (s. 257) jest groźną nowinką.

Złożoną z sześciu artykułów trzecią część, poświęconą dziedzictwu i pamięci, otwiera tekst Gershona Davida Hunderta. Możemy w nim znaleźć jeszcze jedno spojrzenie na sprawy omawiane przez Šiaučiūnaitė-Verbickienė i Kleinmann (tolerancja

⁶ Wprowadzam przymiotnik rzeczpospolicki („odnoszący się do Rzeczypospolitej”) w celu uzupełnienia dotkliwej luki w języku polskiej humanistyki. Neologizm ten jest zapożyczeniem ze współczesnej historiografii ukraińskiej (*рiтносполитський*).

⁷ F. Rośu, op.cit.

i stosunki w mieście). Hundert przyjmuje perspektywę mikrohistoryczną i analizuje fascynujący rękopis żydowskiego kupca z Rusi Czerwonej, Dova Ber Birkenthala z Bolechowa (1723–1805). Celem pracy Birkenthala była polemika z frankistami, jest ona jednak zasadniczo autobiografią, jedyną znaną tego typu pracą z drugiej połowy XVIII w. w jidysz. Na podstawie tego rękopisu Hundert przedstawia relacje Birkenthala z przedstawicielami innych wyznań i grup etnicznych: chrześcijańskimi duchownymi, szlachcicami i kupcami. Autorowi udało się uchwycić złożoność tych relacji, zwłaszcza trudne do opisanego przejście między charakterystyką grupy (np. katolickiego duchowieństwa) a osobistą relacją (np. z katolickim szlachcicem Zarembą). „Możemy powiedzieć, że Birkenthal prezentuje siebie jako pośrednika (*broker*) w wymianie międzykulturowej, jako stojący na granicy wspólnoty żydowskiej lub nawet na straży tej granicy” (s. 283) – zauważa Hundert. Bardzo ciekawy, momentami dygresyjny esej zawiera jednak kilka uproszczeń, z którymi nie można się zgodzić, np. że Natan Hanower „przedstawia sytuację Ukraińców pod polskim panowaniem” (s. 275) albo że praca Birkenthala jest wyjątkowa, ponieważ „nie mamy prawie nic napisanego przez polskiego mieszczanina w XVIII w.” (s. 276). W artykule Tamary Bairašauskaitė znajdujemy rozważania na temat źródeł praw i przywilejów szlachty rosyjskiej w drugiej połowie XVIII w. Autorka przedstawia hipotezę, że jednym z wielu źródeł wykorzystanych przez rosyjskich prawodawców w latach 1762 i 1785 były rozwiązania przyjęte z Rzeczypospolitej. Bairašauskaitė porównała działanie polsko-litewskich sejmików i samorządowych zgromadzeń gubernialnych i powiatowych szlachty rosyjskiej, co znacząco uzasadnia jej przypuszczenia. Autor kolejnego artykułu, Frédéric Dessberg, przygląda się, w jaki sposób historycy francuscy omawiali sprawę polską pod koniec pierwszej wojny światowej i w czasie negocjacji pokojowych w Wersalu. Dessberg zwraca uwagę na to, że przez długi czas kwestia ta była omawiana przez pryzmat interesów Francji i niemal zawsze w szerokim kontekście historii Europy. Analizując źródła historyczne, autor zauważył, że jest to zagadnienie warte osobnego rozważenia i dalszych badań. Dla francuskich polityków z lat 1917–1921 nie było bowiem wątpliwości, że Polska powinna się odrodzić. Dostrzegli oni jednak dwa palące problemy: ustalenie granic i roli mniejszości narodowych w nowym państwie polskim. Isabelle Davion w swoim artykule wchodzi głębiej w zagadnienia poruszane przez Dessberga. Francuska badaczka skupiła się na nurtującym aliantów problemie, jak wynegocjować nowe granice odrodzonej Polski. Podstawowe pytanie, które sobie stawiali, brzmiało, jak pogodzić zasadę narodowości (czyli zbieżność granic etnicznych i politycznych państwa) z historycznymi granicami Rzeczypospolitej sprzed rozbiorów. Tą m.in. kwestią zajmował się specjalny komitet Charles’a Benoist (Comité Charles Benoist, Comité d’études), niezależne ciało doradcze złożone z naukowców i intelektualistów (m.in. historyków i geografów). Davion omawia działalność komitetu w odniesieniu do spraw polskich. Białoruska badaczka Liubou Kozik pisze, w jaki sposób polityka historyczna uprawiana w latach 1991–2014 na Białorusi wpływa na obraz Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Litewskiego w tym kraju. Autorka zwróciła uwagę, że od połowy lat dziewięćdziesiątych XX w. historiografia jest poddana silnym naciskom politycznym. W związku z tym uformowały się co najmniej dwa nurty: jeden związany z władzą oraz drugi złożony z niezależnych badaczy/intelektualistów. Nurt oficjalny nawiązywał do historiografii sowieckiej, co widać przede wszystkim w oficjalnych

podręcznikach szkolnych. Po 2009 i kolejny raz po 2014 r. (wojna o Donbas) polityka historyczna państwa się zmieniła i zaczęła wykorzystywać przeszłość Wielkiego Księstwa Litewskiego do wzmacniania pozycji reżimu Łukaszenki. Służyć temu miał m.in. program rekonstrukcji historycznych zamków i pałaców, programy telewizyjne i stawianie nowych pomników. Jak zaznacza Kozik, w miastach białoruskich więcej jest ulic Suworowa niż Kościuszki. Tekstem zamykającym książkę jest praca Iryny Horban dotycząca polityki władz sowieckich wobec muzeów we Lwowie w latach 1939–1941. Ukraińska historyczka pokazała, w jaki sposób w ciągu niespełna dwóch lat okupacyjne władze zniszczyły unikatową tkankę muzealną, rozproszyły prywatne kolekcje i doprowadziły do sowietyzacji instytucji. W trakcie narzucanych siłą przekształceń wiele zabytkowych obiektów i dzieł sztuki uległo zniszczeniu. Wprawdzie tom powstawał jeszcze przed rosyjską agresją na Ukrainę 24 II 2022 r., ale jego ostatni tekst brzmi jak złowieszcze memento.

Książka ma dwa minusy: jednym jest jej kompozycja, drugim – duża liczba błędów edytorskich. Jak to się często zdarza w przypadku publikacji pokonferencyjnych, redaktorzy stanęli przed trudnym zadaniem stworzenia w miarę spójnego tomu z referatów, które dotyczą bardzo różnych tematów. W tym wypadku największą trudnością było takie ułożenie artykułów, aby układały się one w pewną opowieść. Jak to zrobić w przypadku tekstów, które dotyczyły np. późnośredniowiecznej Rusi (Myroslav Volshchuk) i rokowań pokojowych w Wersalu (Frédéric Dessberg), polichromii bizantyńskich na Litwie (Giedrė Mickūnaitė) i tolerancji w polskim mieście (Yvonne Kleinmann)? Redaktorzy wybrali zasadniczo kryterium chronologiczne, które zostało podporządkowane trzem wspomnianym tematom.

Rozwiązanie takie nie jest najszcześniejsze, przede wszystkim dlatego, że brakło w nim konsekwencji. Część pierwsza, składająca się z trzech tekstów, wzbudza największą wątpliwość, ponieważ tylko jeden artykuł Volshchuka dotyczy formowania się państwa polsko-litewskiego. Włączenie do tej części studium Kempy jest nieporozumieniem, podobnie jak umieszczenie w części trzeciej artykułu Hunderta. Te dwa teksty wraz z pracami Butterwicka oraz Kleinmann i Šiaučiūnaitė-Verbickienė stanowią zwarty zespół dotyczący tolerancji, przemocy na tle religijnym i poszukiwania kompromisu. Z kolei artykuł Parenta nawet w tytule zawiera słowo „dziedzictwo” i częściowo wiąże się z białoruską polityką historyczną, tymczasem znalazł się w części drugiej, nie trzeciej.

Drugim minusem książki są błędy i niedopatrzenia edytorskie. Niestety, jest ich dużo. Zaliczają się do nich zarówno trywialne błędy literowe (np. Kosciusko Uprising, s. 9, Zdisław, s. 228), błędy w transkrypcji źródeł (s. 128, przypis 118), jak i w nazwach instytucji (np. the Education Commision na s. 235 i dalej jako synonim the Commission of National Education, poprawnie użytej na s. 234). Szczególnie mocno rzucają się w oczy niekonsekwencje w zapisie nazw własnych, obecne w całej książce i w obrębie poszczególnych artykułów. Przykładowo redaktorzy piszą we wstępie Union of Krewa (s. 5), a w artykule Myroslava Volshchuka ta sama miejscowość figuruje jako Kreva (s. 44). Wilno zapisywane jest po polsku jako Wilno, ale też w wersji litewskiej jako Vilnius, podobnie jak Lwów (po polsku) i Lviv (transkrypcja wersji ukraińskiej). W obrębie tego samego artykułu spotkamy zapisy Vilnius (litewski) i Grodno (polski), choć powinno być Hrodna (transkrypcja z białoruskiego). Takich niekonsekwen-

cji są w książce dziesiątki. Można było skorzystać z wypracowanych już metod: zwykle w nowych publikacjach angielskojęzycznych w odniesieniu do nazw miejscowych stosuje się zapis zgodny ze współczesną przynależnością państwową danej miejscowości.

Paradoksalnie, o wiele bardziej spójny jest zapis nazwisk niż nazw własnych. W przypadku postaci historycznych używane są wersje występujące w źródłach, najczęściej w polskiej szacie językowej. Słusznym wyjątkiem jest Khmielnytsky (s. 30). Zdarzają się jednak błędy, jak np. Albert Wiivk Koiałowicz (s. 80), którego nazwisko powinno być zapisane jako Albert (Wojciech) Wijuk Kojalowicz albo Albertus Viivk Koialowicz (jeśli chcemy zachować wersję łacińską z jego dzieła⁸), lub w miarę powszechnie używaną dziś wersję litewską Albertas Kojalavičius-Vijūkas. Zdarzają się też niekonsekwencje w zapisie nazwisk współczesnych. Przykładowo na s. 30 ukraińsko-amerykański historyk zapisany jest jako Serhii Plokhii, ale na tej stronie pojawia się polska transkrypcja nazwiska wybitnej współczesnej badaczki z Kijowa: Natalia Jakowenko (powinno być: Natalya Yakovenko).

Możliwe, że redaktorzy respektowali zapisy proponowane przez autorów, dzięki czemu książka oddaje do jakiegoś stopnia polifoniczny, a czasem agonistyczny charakter badań nad dawną Rzeczpospolitą. Jeśli jednak podjęli taką decyzję, powinno to być wyraźnie wyrażone na początku tomu. Co więcej, w indeksie wszystkie wielojęzyczne nazwy i nazwiska powinny być ze sobą powiązane, np. *Wilno* – see: *Vilnius*; *Vilnius (Wilno)* itd. Niestety, indeks jest zrobiony niefachowo: dziurawy, niespójny i chaotyczny, zwłaszcza jeśli chodzi o hasła przedmiotowe. Przykładowo wspomniana Natalia Jakowenko nie występuje ani w wersji polskiej, ani ukraińskiej; hasło *Wilno* odsyła wyłącznie do polskojęzycznych użycí tej nazwy, zaś *Vilnius* nie występuje w indeksie w ogóle; w indeksie mamy *principle of equality*, ale hasło *principle of nationality*, kluczowe dla artykułu Isabelle Davion, jest nieobecne. Syn Zygmunta III pojawia się w indeksie dwukrotnie: jako *Władysław IV Vasa* i *Waza Wladislaw* (notabene, w tym drugim przypadku imię to w artykule ma postać *Władisław* – s. 198 i *Władysław* – s. 203, czyli jeszcze inaczej niż w indeksie). Największe zamieszanie panuje w części, gdzie pojawiają się hasła „polsko-litewskie”. *Polish-Lithuanian Commonwealth* i *Poland-Lithuania* występują osobno, choć oznaczają to samo, co sugeruje kontekst ich użycia. Jednocześnie w niektórych artykułach pojawiają się inne określenia tego państwa, np. *the 'First Republic'* albo *the republic of "two peoples"*, nieodnotowane w indeksie. Brak polskich i litewskich znaków diakrytycznych w indeksie (np. *Panavaite*, *Dalia*; *Pilsudski*, *Józef*) i w tekście głównym (np. *Jagiello* vs. *Jagiello*) dowodzi braku porządnej korekty. Choć wspomniane błędy edytorskie obniżają wygodę korzystania z tej publikacji, a czasami irytują, nie podważają jej głównych zalet.

Zwykle czytamy materiały pokonferencyjne selektywnie i sięgamy po te artykuły, które wiążą się z naszym polem badań. Przy obecnej nadprodukcji książek i artykułów musimy dokonywać takich wyborów, bo nie jesteśmy w stanie czytać wszystkiego. Jednak w przypadku *The Polish-Lithuanian Commonwealth* warto zapoznać się z całością. Mimo że książka dotyczy w przeważającej mierze historii społecznej, powinna

---

⁸ Zob. Wojciech WIJUK KOJAŁOWICZ, *Historiae Lituanae pars prior. De Rebus Lituatorum ante susceptam Christianam religionem, conjunctionemque Magni Lituaniae Ducatus cum Regno Poloniae libri novem*, Dantisci 1650.

być obowiązkową lekturą dla badaczy zajmujących się dziejami politycznymi, historią idei, sztuki i literatury. Lektura tego tomu zmienia bowiem spojrzenie na dzieje Rzeczypospolitej. Autorzy pokazują, że republikanizm obejmował wszystkie grupy społeczne żyjące w tym państwie. Innymi słowy: mieszczenie, Żydzi, duchowni i cudzoziemcy byli aktywnymi członkami Rzeczypospolitej, korzystającymi z republikańskich modeli działania. Szczególnie dobrze widać to w artykułach poświęconych mieszkańcom miast – ponad jedna trzecia książki właśnie tego dotyczy⁹.

Szeroko omawiana w publikacji tolerancja wyznaniowa również była konsekwencją republikańskich metod działania w miastach czy na sejmikach. Wprawdzie była ona traktowana jako niepożądana konieczność (o czym piszą Butterwick i Kleinmann), ale znalezienie kompromisu było ważniejsze. Stanowił on warunek konieczny do funkcjonowania obok siebie ludzi należących do różnych konfesji i mówiących różnymi językami. W celu zagwarantowania pokoju ekonomicznego i społecznego czasami dobrze było więc ignorować różnice religijne. To wymagało negocjacji i wypracowania kompromisu. A zatem Karaimowie negocjowali z Waadem w sprawie usunięcia żydowskich osadników z Trok, żydowski kupiec Birkenthal dogadywał się we Lwowie z katolickim szlachcicem Zarembą, uczestnicy elekcji uzgadniali kandydatów na króla, a chrześcijańscy mieszczenie debatowali w obronie prawa magdeburgskiego, podobnie jak szlachta w sprawie utrzymania jej stanowych przywilejów.

Tom ułożony przez Chwałbę i Zamorskiego pokazuje, jak duża część mieszkańców Rzeczypospolitej – nie tylko szlachty – miała świadomość swoich praw oraz przywilejów i była gotowa ich bronić. Czasami negocjacje zawodziły i zbór kalwiński w Wilnie siedł z dymem lub Żydzi byli usuwani (nieskutecznie) z Kowna. Ale nawet wtedy sala sądowa stawała się przestrzenią, w której konflikt nierzadko zamieniał się w negocjacje. Hipotezy i diagnozy stawiane przez autorów *The Polish-Lithuanian Commonwealth: History, Memory, Legacy* każą na nowo zastanowić się nad tym, jak republikański *modus operandi* przenikał inne aspekty życia mieszkańców tego państwa, nie tylko sferę polityczno-prawną. Pokazują też, że powszechnie używana nazwa Rzeczpospolita szlachecka nie odpowiada temu, co wiemy na temat tego państwa i że kultura rzeczpospolicka wykraczała poza ramy ograniczane w dawnej historiografii tylko do męskich przedstawicieli szlachty. Książka jest dowodem na to, że w ciągu ostatnich dwóch–trzech dekad dokonało się coś ważnego w badaniach nad Rzeczpospolitą. Czyżby nowy zwrot?

Jakub Niedźwiedz*

 <https://orcid.org/0000-0003-4472-8151>

⁹ W publikacji brakuje artykułów poświęconych chłopom i kobietom. Z prowadzonych w ostatnich latach badań wynika jednak, że osoby należące do tych grup społecznych aktywnie funkcjonowały w ramach republikańskiego państwa. Dotyczy to zwłaszcza klasztorów żeńskich w XVII i XVIII w., zob. Małgorzata BORKOWSKA, *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002; Zofia GROTHÓWNA, *Kronika klasztoru sióstr norbertanek w Imbramowicach 1703–1741*, red. Włodzimierz BIELAK, Waldemar ŻUREK, Kielce 2011; Jadwiga MUSZYŃSKA, *Spory miasta Sandomierza z chłopami ze wsi miejskich w XVII i XVIII wieku*, *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica* t. 3: 2004, s. 355–360.

* Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

 jakub.niedzwiedz@uj.edu.pl

BIBLIOGRAFIA

- Borkowska, Małgorzata. *Panny siostry w świecie sarmackim*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Butterwick, Richard. *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792. A Political History*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2011.
- Butterwick-Pawlikowski, Richard and Wioletta Pawlikowska, eds. *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania. Microhistories*. New York: Routledge, 2019.
- Chwalba, Andrzej and Krzysztof Zamorski, eds. *The Polish-Lithuanian Commonwealth. History, Memory, Legacy*. New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2021.
- Frick, David. *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2013.
- Grothówna, Zofia. *Kronika klasztoru sióstr norbertanek w Imbramowicach 1703–1741*. Edited by Włodzimierz Bielak and Waldemar Żurek. Kielce: "Jedność", 2011.
- Grześkowiak-Krwawicz, Anna. *The Political Discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Concepts and Ideas*. Translated by Daniel Sax. New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2021.
- Kempa, Tomasz. *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016.
- Mickūnaitė, Giedrė. *Maniera Greca in Europe's Catholic East: On Identities of Images in Lithuania and Poland (1380s–1720s)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.
- Muszyńska, Jadwiga. "Spory miasta Sandomierza z chłopami ze wsi miejskich w XVII i XVIII wieku." *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica* 3 (2004): 355–360.
- Polonsky, Antony. *The Jews in Poland and Russia*, vol. 1: 1350 to 1881. Oxford, Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2010.
- Roşu, Felicia. *Elective monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, 1569–1587*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Stradomski Jan. *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków: Wydawnictwo Scriptum, 2003.
- Szijařt, István M., Wim Blockmans and László Kontler, eds. *Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth Century*, vol. 1: *Representative Institutions and Political Motivation*. New York, Abingdon: Routledge, Taylor & Francis Group, 2022.